

ОСОБЛИВОСТІ ТЕРМІНА ЯК ОСНОВНОЇ ОДИНИЦІ ТЕРМІНОСИСТЕМИ

Крижко Олена Анатоліївна

кандидат філологічних наук, доцент

Бердянський державний педагогічний університет

У статті проаналізовано особливості терміна як основної одиниці терміносистеми, розглянуто проблему взаємодії термінів і лексики загальнолітературної мови. Зокрема, визначено основні поняття функціональної системології (мерони, функсони, таксони).

Ключові слова: термін, терміносистема, номенклатура, термінологія, мерон, функсон, таксон.

Як відомо, більшість нових лексичних одиниць у будь-якій мові становлять терміни, оскільки людство постійно зіштовхується з проблемою позначення того чи іншого поняття, явища чи феномена. Тому проблеми, пов'язані із вивченням термінології, завжди були в центрі уваги вчених. Ця лінгвістична одиниця глибоко і всебічно була проаналізована в працях Д.С. Лотте, В.П. Даниленко, Т.Л. Канделаки, А.С. Дякова, Т.Р. Кияка та ін.

Мета нашого дослідження – проаналізувати особливості термінів як основних одиниць терміносистеми.

У процесі аналізу розв'язуються такі завдання: 1) проаналізувати особливості терміна як основної одиниці терміносистеми; 2) розглянути проблему взаємодії термінів і лексики загальнолітературної мови.

Термін (лат. *terminus* 'кордон', 'межа') – це спеціальне слово чи словосполучення, прийняте у певній професійній сфері й уживане в особливих умовах [ЛЭС 2002, 508]. Термін є членом певної термінологічної системи, що відноситься до тієї чи іншої галузі науки, техніки, виробництва, концептуальний зміст терміна визначається його місцем у терміносистемі. Кожен термін має свою дефініцію (точне наукове визначення) разом з іншими термінами тієї ж галузі знання. Терміни, на відміну від загальнонавжаних слів, усередині свого термінологічного поля, як правило, однозначні. Те саме слово може бути терміном різних галузей знання, тобто вступати в омонімічні відношення. Терміни протиставлені загальній лексиці тим, що вони зв'язані з певною науковою концепцією: у терміні відбиваються результати наукових досліджень і їхнє теоретичне осмислення. Терміном може бути будь-яке слово, що має чітку дефініцію, яка визначає іменоване поняття і жорстко обмежуючу понятійну сферу, забезпечуючи ізоляцію від повсякденних змістів омонімічного слова загальної лексики. Терміном може стати й штучно створене слово. Дефініція терміна дає загальне уявлення про іменований об'єкт (який

може бути як конкретним, так і абстрактним розумовим конструктором), одночасно усуваючи можливу неоднозначність, властиву однойменному слову загальної мови. У нових галузях знання для підбору вдалого однослівного терміна замість нього може вживатися коротка дефініція.

Терміни входять до загальної лексичної системи мови. Вони є свідченням взаємопроникнення термінологічної і нетермінологічної лексики, віддзеркалюючи процеси термінологізації та детермінологізації.

Під термінологізацією розуміється процес переходу загальноновживаного слова літературної мови в терміни, що проходить двома шляхами: 1) полягає у тому, що у загальноновживаному слові ніби відтинають його лексичне значення і надають йому строге, точне визначення – дефініцію. Часто наукове поняття зовсім не містить у собі ті ознаки, що становлять значення загальноновживаного слова. Тому в науково-популярній літературі особливо пояснюються саме такі терміни, що є омонімами до загальноновживаних слів; 2) полягає в тому, що при створенні терміна використовується подібність одного предмета чи явища до іншого (запозичення слів із літературної мови). У цьому випадку в основі термінологізації лежить метафора, зокрема відбувається перенос найменування, і термін виступає як метафора по відношенню до слова літературної мови. В окремих випадках терміни запозичуються з просторіччя, навіть жаргону; 3) одним із найважливіших способів утворення термінів є запозичення з іноземних мов, оскільки цей шлях забезпечує однозначність і визначеність цих слів, а також відповідає сучасній тенденції щодо міжнародної стандартизації термінології.

Питому вагу в науковій термінології мають слова, побудовані на базі греко-латинських елементів. Крім того, для всіх сучасних термінологічних систем характерним є прагнення до створення розчленованих, семантично прозорих і мотивованих найменувань. Так, науково-технічна термінологія не тільки запозичує слова загальнонаціональної лексики, але й впливає на неї і збагачує її. Різноманітно використовується науково-технічна термінологія в науковій фантастиці. У рамках цього популярного жанру літератури не тільки засвоюється величезна кількість термінів, особливо з галузі фізики, астрономії, ракетної техніки, але і створюються цілі серії нових "фантастичних" термінів, сконструйованих, як правило, за зразком існуючих. В інших же жанрах художньої літератури терміни виконують стилістичну функцію.

Інше явище, що спостерігається у мові, – це переосмислення термінів. Відбувається так званий процес детермінологізації, коли термін втрачає строгу концептуальність, системність, однозначність, відбувається опрощення поняття, що містилося в ньому, термін пристосовується до розуміння у повсякденній мові. Такі слова з термінологічним значенням вимагають не дефініції, а тлумачення, подібно до інших слів загальноновживаної лексики.

Термінологія визначається як сукупність термінів певної галузі науки або виробництва, а також вчення про утворення, склад і функціонування термінів [УМЕ 2000, 631]. Предмет загальної теорії термінології складають: вивчення формування і живання спеціальних слів, за допомогою яких акумулюються і передаються накопичені людством знання; удосконалення існуючих термінологічних систем; пошуки оптимальних шляхів створення нових термінів і їхніх систем; пошуки універсальних рис, властивих термінологіям різних галузей знання.

Від термінології варто відрізнити номенклатуру. Номенклатура (лат. *nomenclatura* 'список', 'перелік') – категорія більш нова у порівнянні з термінологією. Як особливий лексичний клас вона виникла лише у 18 ст., спочатку у сфері природничих наук. Проте номенклатура не може існувати там, де ще немає чітко сформованої термінології: термінологія – це інструмент, що фіксує номенклатуру. Номенклатура будь-якої галузі знання – це зібрання імен усіх її видів (підвидів). Коли вони стають занадто численними, то мають потребу в спеціальному упорядкуванні з метою їх правильного застосування.

Російський філософ Г.Г. Шпет [Шпет 2003] вважав, що ізольоване слово позбавлене змісту. Воно не є словом повідомлення, хоча вже є засобом спілкування. Це лексис – інструмент, за допомогою якого передача змісту може відбуватися в найрізноманітніших напрямках. Як номінативна можливість слово входить до лексикону. Слово повідомлення називається логос. Номен, за визначенням Шпета, є емпірична, почуттєво сприймана річ, знак, зв'язаний з річчю, що називається не в акті думки, а в акті сприйняття і представлення. Отже, номен – це лексична одиниця, за допомогою якої ми іменуємо видимий предмет і сприймаємо предмет без реалізації його точного місця в системі класифікацій і без співвідношення з іншими предметами. Номени відносяться до категорії лексису, внаслідок чого в них ослаблений зв'язок з поняттями. На відміну від них терміни, які відбивають пізнавальний процес і займають певне місце в системі, відносяться до категорії логосу.

Термінологія кожної науки кінцева, тому що словесно відбиває систему її понять. Номенклатура, слабко пов'язана з поняттями, більш номінативна й може зовсім не відбивати сутності іменованих речей, спираючись на суто зовнішню подібність. Для терміна важливим є термінологічне поле або термінологічний контекст. Номени вільно вживаються поза контекстом, оскільки властивості іменованих речей не змінюються від уживання їхніх назв у науковій чи побутовій сфері спілкування. Номени поза номенклатурними системами легко переходять у побутові слова, зберігаючи свою речовинність чи предметність.

Термін є невід'ємним елементом терміносистеми. Узагальнення визначень терміносистеми, які подають лінгвісти, на нашу думку, має виглядати таким чином: терміносистема – це сукупність термінів, які адек-

ватно виражають систему понять теорії спеціальної сфери людських знань або діяльності та співвідносяться один із одним на понятійному, дериваційному, семантичному та граматичному рівнях.

Взагалі характеризуючи термінологічну систему як сукупність слів та словосполучень, що вживаються для вираження спеціальних понять та найменування типових об'єктів певної наукової галузі, можна стверджувати, що їй притаманні такі ж самі властивості, як і лексичній системі [Куликова, Салмина 2002, 47]. Для термінологічної системи характерні такі шляхи поповнення: 1) морфологічний спосіб, тобто афіксальний за існуючими словотвірними моделями; 2) семантичний, що реалізується за допомогою розвитку спеціальних значень у словах природної мови; 3) різні типи запозичень (словотвірне та семантичне калькування).

Наука може існувати тільки при наявності мови. Поняття не стає надбанням наукової думки, доки воно не виражене словесно за допомогою терміна та його дефініції. Термін – це словесне позначення поняття, що входить до системи понять певної галузі професійних знань і потребує для установлення свого значення побудови дефініції. Термінологічні одиниці зв'язані таким чином: як члени системи понять – визначення наукового поняття (концепту), і як члени конкретної мовної системи (слово) – назва, ім'я поняття, його словесне позначення. Дефініція є другою формою словесного вираження поняття. Визначення – це логічна операція, у процесі якої розкривається зміст поняття, у той час як дефініція – це словесне вираження тих специфічних особливостей (істотних ознак), що відрізняють певне поняття від суміжних з ним і репрезентують його. Це лише аналітичне вираження поняття. Дефініції становлять невід'ємну частину будь-якої наукової теорії і значною мірою зумовлюють її зміст. Дефініції понять у будь-якій науці тимчасові і в залежності від розвитку останньої можуть трансформуватися. Зв'язок терміна з дефініцією неоднозначний, адже існують терміни-омоніми. Хоча в науці вважається неприпустимим наявність омонімів в одному термінологічному полі. Крім того, те саме поняття може бути визначене за допомогою різних дефініцій. Проблема утворення і застосування дефініцій ускладнюється тим, що можуть бути дефініції понять, слів і речей. М.Х.Попов пропонує для розв'язання цього питання застосовувати сосюрівське поняття **семантими**, яке розглядається як найпростіший елемент знання, окреме значення слова, термін, що займає певне місце в системній класифікації понять. Це, на його думку, допоможе й при наявності терміна-омоніма використати дефініції як семантими. У свою чергу такий семантемний аналіз дозволить устанавлювати багатозначність деяких термінів [Попов].

Цікавою є також думка про розмежування термінологічного поля та термінологічної системи. Термінологічне поле – це штучно окреслена і спеціально збережена від сторонніх проникнень галузь існування термі-

на, усередині якої він знаходиться з усіма ознаками, що його характеризують та відрізняють від звичайних слів. Термінологічне поле – це склад, список, своєрідна номенклатура термінів, що утворюють термінологічну систему. У термінологічному полі на відміну від термінологічної системи термін не має чітко визначеного місця, а тільки входить до його складу. Термінологічна система визначається за допомогою загальновідомої дефініції системи – це сукупність елементів, що знаходяться у відношеннях і зв'язках один з одним і утворюють певну цілісність, єдність [ЛЭС 2002, 452]. Термінологічна система віддзеркалює систему понять певної науки. У свою чергу ці поняття характеризуються певною кількістю ознак, що пов'язано з формулюванням відповідних дефініцій, семантем. Одночасно між поняттями спостерігаються і різні відношення залежно від позиції спостерігача, що так само є факторами формування і розмежування понять, а звідси і семантем. Тому часто окреме наукове поняття розкривається декількома дефініціями. Поняття і відношення між ними утворюють систему понять, понятійну систему конкретної науки.

Номенклатура не входить до терміносистеми, тому що номені займають проміжне положення між термінами як іменами понять і власними іменами. З першими їх зближує наукова спрямованість, із другими – предметна закріпленість. Проблема розмежування термінів і номенів для матеріальних об'єктів фактично вирішена С.М. Бреховських [Бреховских 1986] шляхом створення функціональної системології матеріальних об'єктів, у яку включені об'єкти з їхніми властивостями і функціональні процеси. У функціональну системологію не включена тільки категорія величин. Тому можна вважати, що номенами є імена об'єктів, що можуть бути включені в функціональну системологію.

Важливим моментом при побудові терміносистеми є уточнення видів відношень між поняттями і їхньою систематизацією, тому існує потреба у функціональній системології – це функціональна метасистема об'єктів матеріального виробництва, що включає безліч функціональних цілей, процесів і об'єктів виробництва, документів функціональної інформації, розглянута як єдине ціле. Основними поняттями цієї системології є мерони, функсони і таксони.

Мерони – система матеріальних об'єктів, що відносяться до певних морфологічних архісистем (речовинні об'єкти і поля), які характеризуються спільністю морфологічних категорій. Меронами є вихідні і перетворені об'єкти (вироблені вироби – операнди), об'єкти-фактори зовнішнього середовища й об'єкти-функціонали (оператори).

Функсони – це ієрархічна система функціональних цілей матеріального виробництва, що характеризуються спільністю елементного складу. Системами-компонентами складу функсонів є критерії впливу (на ознаки і на об'єкти), функціональні ознаки (при впливі на ознаки), норми суміс-

ності з факторами зовнішнього середовища і мерони (об'єкти виробництва й об'єкти-фактори зовнішнього середовища).

Таксони – ієрархічні функціональні системи матеріальних об'єктів-функціоналів, стосовних до певних функціональних архетипів (речовинні об'єкти і поля), які характеризуються спільністю функсонів. При необхідності враховують і мерони об'єктів-функціоналів – тоді утворюються підтаксони.

Поняття "мерон" зародилося в біології, а "мерон-таксон" – у філософії, але розробка системи "мерон-функсон-таксон" відбулася тільки у функціональній системології. Такий підхід дає можливість поняття "вид" замінити на поняття "мерон", "функсон" і "таксон", що використовуються у функціональній системології.

Таким чином, подальше виявлення особливостей терміна як основної одиниці терміносистеми шляхом поєднання теоретичного обґрунтування та практичного використання підходів дослідження дозволить розширити діапазон вирішення наявних проблем сучасного мовознавства.

The article deals with the features of the term as basic unit of term system, considers the problem of interaction of terms and lexics of common-literary language. In particular, basic concepts of functional systemology (merons, funxons, taxons) are defined and looked upon.

Keywords: term, system of terms, nomenclature, terminology, meron, funxon, taxon.

1. *Бреховских С.М.* Основы системологии материальных объектов. – М.: Наука, 1986. – 194 с.
2. *Куликова И.С., Салмина Д.В.* Введение в металингвистику (системный, лексикографический и коммуникативно-прагматический аспекты лингвистической терминологии). – СПб.: "САГА", 2002. – 352 с.
3. *Лингвистический энциклопедический словарь* / за ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Научное изд-во "Большая Российская энциклопедия", 2002. – 708 с.
4. *Попов М.Х.* Некоторые вопросы терминологической системы технетики. – www.kudrinbi.ru/public/402/index.htm.
5. *Реформатский А.А.* Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 46–54.
6. *Реформатский А.А.* Термин как член лексической системы // Проблемы структурной лингвистики, 1967. – М.: Наука, 1968. – С. 103–126.
7. *Українська мова. Енциклопедія.* – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
8. *Шпет Г.Г.* Внутренняя форма слова: Этюды и вариации на темы Гумбольдта. – М.: УРСС (ОО Рохос), 2003. – 127 с.